

26. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. – 1961.
27. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник V. – М., 1962.
28. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство: фактор розвитку чи занепаду? // Література та культура Полісся. – Вип.20: Історичні та культурні процеси на Поліссі та в Україні (ХІХ-ХХ ст.). – Ніжин, 2002.
29. Статистический сборник за 1913-1917 гг. Вып. 1. – М., 1921.
30. Проскурякова Н.А. Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1973. – №1.
31. Ковальченко И.Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей. – М., 1971.

Summary

In this article the questions about organization of production of plant's products in the landowner farming in the left-bank Ukraine after repeal of serfdom (1861-1917): plots, the sowing structure, the order of sowing, peculiarities of production on the macro- and micro level – are analyzed.

А. М. Чортенко

ЯКІСНІ ТА КІЛЬКІСНІ ЗМІНИ В СКЛАДІ СТУДЕНТСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1914 Р.)

Зміни, які відбулися в національному і політичному житті українських земель в складі Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., значним чином пов'язані із процесами, що відбувалися в суспільстві, в його класах і групах. Аналіз цих процесів більш глибоко і системно розкриває причини, механізми та сутність цих змін. Одним із таких впливових суспільних чинників даного періоду виступає студентство – найактивніша, найрадикальніша, найпрогресивніша група. Саме воно у багатьох випадках ставало рушійною силою в активізації та діяльності національного політичного руху.

Перші спроби охарактеризувати дані процеси в середині студентства з'явилися ще в кінці ХІХ ст., чим було покладено початок історіографічній бази. Але у більшості випадків дослідники концентрували свою увагу на студентських заворушеннях, участі в антиурядових рухах [1; 2]. Згодом актуальною стала проблема участі студентів у структурах РСДРП, а процеси всередині студентської молоді оцінювались через призму марксистських схем бачення історичного процесу [3; 4]. З'являються монографічні дослідження, присвячені окремим галузям вищої освіти чи певним вищим навчальним закладам [5-9].

Останнім часом спостерігається поживлення студентської проблематики. Досліджуються питання його революційної активності [10], впливу на процес формування національної інтелігенції [11], вивчаються проблеми молодіжного руху у ХХ ст. [12]. Значний внесок у вивчення процесу демократизації контингенту українського студентства кінця ХІХ – початку ХХ ст. зробило дисертаційне дослідження Н.Левицької, в якому робиться спроба проаналізувати формування та становище студентів Наддніпрянщини [14]. Однак і на сьогоднішній момент залишаються маловивченими соціальні причини політичної активізації студентства саме на зламі ХІХ і ХХ століть.

Виходячи із стану вивчення проблеми, автор ставить таке дослідницьке завдання: у загальних рисах виявити та охарактеризувати основні якісні та кількісні зміни, що відбувалися на зламі ХІХ і ХХ століть у процесі формуванні контингенту українського студентства Наддніпрянщини, що вплинули на його політичну активність.

Перший університет у Наддніпрянській Україні відкрився на Слобожанщині – в Харкові 1805 р. Ініціатором цієї справи був місцевий громадський діяч В. Каразін, що стало першим прецедентом громадського втручання у справи розвитку вищої школи. Дещо пізніше, 1834 р., на базі закритого Кам'янецького ліцею заснували Київський університет святого Володимира. І лише 1864 р. було прийнято рішення про відкриття в Одесі Новоросійського університету [14, с.379-381].

Крім університетів, у другій половині ХІХ століття – 1914 р. в Україні виникли інші спеціальні вузи – 1872 р. Ніжинський історико-філологічний князя Безбородька інститут (педагогічний), 1873 р. – Харківський ветеринарний інститут, 1885 р. – Харківський технологічний інститут, 1898 р. – Київський політехнічний інститут, 1899 р. – Катеринославське вище гірниче училище (за статусом вузу) [15, с.2], 1899 р. – Ветеринарний інститут у Катеринославі, 1903 р. – Вищі жіночі педагогічні курси, 1908 р. – Жіночий медичний інститут та Комерційний інститут у Києві, 1910 р. – Жіночий медичний інститут у Харкові та інші [16, с.448-449].

Отже, в другій половині ХІХ століття – 1914 р. в Наддніпрянській Україні діяла досить розгалужена система освіти. За своїм рівнем вона, звичайно, відставала від Західної Європи, але цілком відбивала рівень соціально-економічного розвитку царської Росії.

Контингент студентів наддніпрянських вищих навчальних закладів формувався, головним чином, за рахунок вихідців з українських губерній та сусідніх – Воронежської, Курської, Пензенської, Тамбовської, Бессарабської, області Війська Донського. В Одеському університеті здобували освіту багато молодих людей з Південно-Східних слов'янських країн, кавказького регіону [15, с.2].

Загальна кількість студентів наддніпрянських вузів на початку XX ст. збільшилась в середньому у 2 рази. З 1899 по 1913 рр. кількість студентів у Харківському технологічному інституті зросла з 811 до 1171 чоловіки, в Київському політехнічному інституті з 583 до 2313, у Катеринославському вищому гірничому училищі з 77 до 446 чоловік, Харківському ветеринарному інституті з 243 до 526, Київському комерційному інституті з 530 (1908 р.) до 1037 [6, с.57]. У Київському університеті святого Володимира за той же період кількість студентів збільшилась з 2606 до 4919, в Новоросійському університеті (за 1901-1914 рр.) збільшилась у 3 рази (близько 5 тис. чоловік) [17, с.438].

У першій половині XIX століття студентами стали переважно соціальна верхівка українського суспільства. Наприклад, перший набір студентів Київського університету на 92% (57 чоловік) складався із шляхтичів і лише на 8% (3 та 2 чоловіки) становили вихідці з духовенства та міщанства відповідно [17, с.256]. На рубежі XIX-XX ст. продовжився процес демократизації складу студентів. У трьох університетах України 1856-1878 рр. частка вихідців з дворянства зменшилась з 65,3 до 39,4%. На початку XX століття ця тенденція посилювалась. Станом на 1 січня 1904 р. по трьох найбільших університетах маємо такі дані:

Соціальний склад студентів, у %*

Навчальний заклад	Діти дворян, чиновників, купців I гільдії	Діти міщан, різночинців, купців II гільдії	Діти заможних селян, козаків
Київський університет	59	29	5
Харківський університет	53	34	7
Новоросійський університет	43	45	3

*История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 5. – С. 48.

Ще цікавіше дані показники виглядають у динаміці. Так, у Новоросійському університеті протягом 1903-1916 рр. частка дітей дворян і чиновників серед студентів зменшилась з 46 до 23,1%. Водночас кількість вихідців із середніх верств міста зросла до 41,6%, а вихідців із селян з 2 до 5,5% [19, с.51,65,124]. На останній показник слід звернути особливу увагу. Селянство, як правило, заможне, почало брати активну участь у формуванні контингенту студентів. Саме вони мали можливість (і головне бажання), відправляти своїх дітей “у навчання”, підтримувати їх матеріально і в такий спосіб впливати на соціально-структурні зміни складу студентства. Для України, де селянство складало абсолютну більшість населення, це мало велике значення. Але, скажімо, на 1909 р. серед студентів-першокурсників Київського політехнічного та Комерційного інститутів переважали різночинці. У 1913-1914 навчальних роках із 3,8 тис. студентів було 44% із міщан та цеховиків, менше 10% дітей дворян та чиновників [19, с.9]. Цікаві тенденції щодо кількості дворян спостерігаються в університетах. Зокрема у Київському університеті був досить високий відсоток дворян, який поступався лише Петербурзькому університету. Соціальна структура студентства в інститутах була більш демократичною, ніж в університетах, де переважали дворяни за походженням. Як результат, за даними на 1 січня 1914 р. серед студентів Харківських вищих комерційних курсів було 50,4% дітей міщан, селян, козаків, Катеринославського гірничого інституту – 56,5%, Харківського технологічного інституту – 59,3% [12, с.46].

Формування суспільства за рахунок буржуазних і дрібнобуржуазних верств міста і села відбувалося особливо інтенсивно серед тих груп, які безпосередньо були пов'язані з капіталістичним розвитком суспільства. Соціальний склад студентства трьох вищих технічних закладів Наддніпрянщини на початок XX ст. змінювався таким чином: у Харківському технічному інституті кількість вихідців із дворянства зменшилась у 1894-1904 рр. з 39 до 32 %; навпаки кількість вихідців із селян збільшилась з 8 до 11%. У Київському політехнічному інституті з 1898 до 1913 рр. частка дворянських дітей зменшилась з 47,7 до 36,2%, вихідців із міщан з 34,6 до 27%, але значно збільшилась кількість селянських дітей – з 5,9 до 16,3%. У Катеринославському гірничому училищі станом на 1 січня 1904 р. 22% студентів були вихідцями із дворян, 28% із міщан, 15% із селян [6, с.48], а до 1909 р. частка дворян зменшилась до 14%, кількість міщан зросла до 33%, селян – до 18% [6, с.58-59].

У Харківському університеті в 1908 р. навчалось 4300 студентів, з них 1400 (32,6%) становили діти міщан, ремісників, селян. Показовими є дані по Харківському університету, наведені С. Сіропалко: станом на 1 січня 1913 р. із загальної кількості студентів 3002 чоловіки міщани і ремісники становили 816 чоловік (27,2%), особисті шляхтичі та урядовці – 552 (18,4%), селяни – 402 (13,4%), почесні громадяни і купці – 363 (12,1%), стовбові шляхтичі – 332 (11,1%), священно-церковнослужителі – 247 (8,1%), козаки – 65 (2,2%), чужинці – 60 (2%) та інші – 165 (5,5%) [16, с.446].

Як бачимо, дворянство зберігало певні позиції в процесі формування студентства. Однак ці позиції вже не були вирішальними, до того ж студентство поповнювалось здебільшого вихідцями з декласованих груп дворянства, для яких зв'язок із своїм класом уже не мав імперативного значення. На початок XX ст., згідно з підрахунками Н. Левицької, частка середніх прошарків серед студентства університетів (представники різночинної молоді, ремісничих професій, селян) зросла до третини, а

серед вищих спеціальних навчальних закладів перевищила 50%. Тим більше, що за період навчання в студентському середовищі значною мірою розчинилися станові відмінності і вони в своїй масі отримували демократичне спрямування [13, с.11].

Слід також врахувати, що до вищих навчальних закладів вступали вихідці із середньозабезпеченого духовенства. Отримуючи мінімум знань у духовних семінаріях, семінаристи переходили в інститути, поповнюючи лави державно коштовних студентів.

За даними, складеними вже пізнішими дослідниками (метод порівняння з 1913 р.), напередодні першої світової війни соціальний склад студентства мав такий вигляд:

Соціальний склад студентства, у %

Навчальні заклади	Стан					
	дворяни і чиновники	духовенство	почесні громадяни	селяни	міщани і ремісники	інші категорії
Університети	36	10,3	10,9	14,5	24,3	4
Інші вузи	24,6	2,4	14	22,4	31,6	5

Як бачимо, чаша соціально-історичних терезів, яка визначала соціальне обличчя студента, з точки зору джерел його формування, остаточно схилилась в бік вихідців із недворянських верств [11, с.17]. Дана тенденція мала всеросійський характер. За період 1906-1914 рр. у вузах Російської імперії кількість студентів дворянського походження зменшилася з 48,4% до 35,9%, і навпаки збільшився відсоток студентів селянського (з 5,5 до 13,5%) та козацького (з 0,7 до 1,2%) походження.

За таких обставин серед студентів українських вузів формується нове покоління, яке зросло в умовах швидкої модернізації Росії, перетворення її в капіталістичну державу, при одночасному збереженні імперської системи влади. Остання все більше перетворювалась у гальмо суспільного розвитку, що вело до зростання революційного руху та політизації студіюючої молоді. Українофільство втратило свою національно-мобілізуючу функцію, вже в 1890-х роках воно виглядало як відвертий анахронізм, який у молоді викликав лише різку критику.

На тлі вищезокреслених фактів, з'являється нове покоління українських діячів, які називають себе «свідомими українцями». «Нові» українці – це переважно студенти, і особисті контакти між ними зав'язуються в гімназичному та університетському середовищі.

Джерела та література

1. Георгиевский А. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков. – СПб., 1890.
2. Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах. – М., 1904.
3. Гусятников П. Революционное студенческое движение в России. 1899-1907. – М., 1971.
4. Щербаков Д. Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом у передреволюційний період (1895-1904). – К., 1975.
5. Оноприенко В., Щербань Т. Становление высшего технического образования на Украине. – К., 1990.
6. Степанович Е. Высшие специальные школы на Украине (конец XIX – начало XX в.). – К., 1991.
7. Одесский университет за 75 лет (1865-1940 гг.). – Одесса, 1940.
8. Історія Київського університету. – К., 1959.
9. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Х., 1955.
10. Дацюк Т. Учащаяся молодежь Украины и политические партии в революции 1905-1907 годов: Автореф. дисс... канд. истор. наук. – Днепропетровск, 1994.
11. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.
12. Головенько В. Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів): Автореф. дис... канд. політ. наук. – К., 1995.
13. Левицька Н. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: Автореф. дис... канд. истор. наук. – К., 1998.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – Т. 2.
15. Левицька Н. Студентство України на зламі XIX – XX століть // Історія України. – 1998. – № 17.
16. Сірополько С. Історія освіти в Україні. – К., 2001.
17. История Украинской ССР в 10 т. / Гл. ред. Ю. Кондуфор. – К., 1983. – Т. 5.
18. Одесский университет за 75 лет (1865-1940 гг.). – Одесса, 1940.
19. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. – М., 1981.

Summary

In the article the author examines the change in composition of the student society of the Ukrainian institutes of higher education, which were on the territories of the Russian empire at the end of XIXth century – in 1914. The process of creation of higher educational establishments in Naddnipryans'ka Ukraine, the dynamics of quantitative and class changes of composition of their contingent are probed. The process of democratization of social structure of student society which conduces to its politicization is analyzed.